

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο /videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)

Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33748 & [doi:heal.uoi.13464](https://doi.org/10.13464/heal.uoi.13464) EN Summary p 2

ΣΥΝΕΔΡΙΑ Π2: Ψυχή και θάνατος: Συζήτηση¹

EN Session P2: SOUL AND DEATH: Discussion²

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ: Μίλτος Λειβαδίτης, Κωνσταντίνος Ράντης

Ομιλίες³

- **Νικολάου-Μπαλτογιάννη Β.** Όταν η σχέση Φ-Φ εξλλάσσεται σε Θ-Θ. Φωνές ψυχής μιας γυναίκας που έχει κουραστεί από τρεις χρόνιες παθήσεις. [YouTube=jfU8ccV-bXI](https://www.youtube.com/watch?v=jfU8ccV-bXI) 5:11
- **Ράντης Κ.** Ορμή του θανάτου, έρωτας και θάνατος στην ύστερη θεωρία των ορμών του Freud και πρόσληψη τους στην Κριτική Θεωρία των Fromm και Marcuse. [YouTube=7mn7L_WAdiY](https://www.youtube.com/watch?v=7mn7L_WAdiY) 23:01
- **Λειβαδίτης Μ.** Ο εαυτός και οι διαδοχικοί (;) θάνατοί του. [YouTube=kd8w3j41rqs](https://www.youtube.com/watch?v=kd8w3j41rqs) 17:10

Λειβαδίτης Μ, Ράντης Κ, Άνδρας από το ακροατήριο (μεταπτυχιακός φοιτητής;), Γυναίκα Α από το ακροατήριο, Γυναίκα Β από το ακροατήριο, Ζινδριλή Π, Καραμπατζάκη Ε, Στεφόπουλος Ι, Φιλίππου Δ.
Ψυχή και θάνατος: Συζήτηση: [YouTube=SzyRBJsxBtk](https://www.youtube.com/watch?v=SzyRBJsxBtk) 39:55.

Περίληψη

Από πού ήρθα, για πού ήρθα, πού πρόκειται να πάω; Διαφορά ανθρώπου - λοιπών έμβιων όντων: η αυτοσυνείδηση. Είμαστε ελεύθεροι. Ελεύθερα είναι μόνο τα ζώα. Ο άνθρωπος έχει επίγνωση θανάτου. Μία τίγρις δεν περιορίζεται από κοινωνικούς ή ηθικούς κανόνες. Ο άνθρωπος είναι λίγο πιο ελεύθερος, μπορεί να κάνει το ένα ή το άλλο· ελεύθερος να επιλέγει. Το γαϊδουράκι, σκλάβος του ενστίκτου, υπακούει στο ένστικτο της στιγμής. Αιτιότητα μέσω της φύσεως (των ενστίκτων): τις περισσότερες φορές. Αιτιότητα μέσω ελευθερίας (επιλογών): τις λιγότερες. Η ελευθερία αρχίζει εκεί που τελειώνει το βασίλειο της αναγκαιότητας. Πές μου ένα ζώο που επιτίθεται με τέτοια μανία στο είδος του... Οι πόλεμοι δεν έχουν φυσική προέλευση: κοινωνικά δημιουργήματα είναι, ο άνθρωπος από τη φύση του κοινωνικό ον. Homo homini lupus, ο άνθρωπος στον άνθρωπο λύκος. Θετική ελευθερία – αρνητική ελευθερία. Τι

¹ 28-4-2017 11:00-12:30 Συνεδρία: Π2 Ψυχή και θάνατος. Συζήτηση: [YouTube=SzyRBJsxBtk](https://www.youtube.com/watch?v=SzyRBJsxBtk) 39:55. Άρθρο: υποβολή 26-9-2022· αποδοχή 6-10-2023· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι.

Πρόσβαση **συνδέσμων** 6-10-2023. Αν δεν λειτουργούν: > Κορυφή σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελ. 21: υποσημ. 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Λειβαδίτης Μ, Ράντης Κ, Άνδρας από το ακροατήριο (μεταπτυχιακός φοιτητής;), Γυναίκα Α από το ακροατήριο, Γυναίκα Β από το ακροατήριο, Ζινδριλή Π, Καραμπατζάκη Ε, Στεφόπουλος Ι, Φιλίππου Δ, Δημολιάτης Γ. «Ψυχή και θάνατος: Συζήτηση». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π24: σς 11. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33748> & [http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13464](https://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13464).

² Summary: page 2. If any **link** does not work: > Top of page > PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

³ **Άρθρα** ομιλητών: > Κορυφή σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Π2 > 1-3, όπου και σύντομο **βιογραφικό** τους.

είναι ο άνθρωπος; Τι σημαίνει ελευθερία; Τι σημαίνει ελευθερία απέναντι στον θάνατο; Η ζωώδης (αυτόματη) ελευθερία - η ανθρώπινη ελευθερία. Η λογική στην αρχική φάση εργαλείο εκλογίκευσης, όχι στοχασμού. Επί εκατομμύρια χρόνια εξελισσόταν το πιο κυρίαρχο μέσα μας, οι ορμές (τα ένστικτα: θανάτου, ηδονής, κλπ). Τα τελευταία 12 χιλιάδες χρόνια η λογική μας. Σε τι βαθμό (εκ)λογικεύει τα πάθη; σε τι βαθμό παράγει πολιτισμό; Άλογη η φύση μας στον παλαιοεγκέφαλο, δεν ελέγχεται, υποβόσκει: η λογική από πάνω, στο φλοιό, προσπαθεί να ελέγξει. Είναι τα συναισθήματα νοημοσύνη; Συναισθηματική [emotional] – όχι λογική (intellectual). Τι κάνει η γνωστική ψυχοθεραπεία; Η ελευθερία της απόφασης ή η απόφαση της ελευθερίας; Είναι ο άνθρωπος πάρα πολύ εξελιγμένος υπολογιστής; Οι αποφάσεις που παίρνουμε προγραμματίζονται; Τιούρινγκ: δεν θα πρέπει να δεχθούμε ότι αυτός ο υπολογιστής έχει περίπου ανθρώπινες ικανότητες; Είναι δυνατό να κατανοήσουμε το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης χωρίς έσχατο δυισμό δύο ρευμάτων; της ζωής και της ύλης, της φιλότητας [φιλίας] και του νείκου [διαμάχης], που δημιουργεί το φαινόμενο της ζωής και του θανάτου; Ελεύθερη βούληση, δημιουργική και απρόβλεπτη. Μόνο ο άνθρωπος, μέρος του εαυτού του, ασυνείδητο, μπορεί να ενεργήσει απρόβλεπτα σε ορισμένες στιγμές ζωτικής σημασίας για την ύπαρξή του. Οι ήρωες δε μετανιώνουν ποτέ για την πράξη τους; Εγκεφαλικές δομές μοιάζουν πολύ με εαυτό. Πρωτοεαυτός, εαυτός ως προς αντικείμενα, αφηγηματικός εαυτός (μόνο; στον άνθρωπο, σχετίζεται με το κέντρο τού λόγου). Λειτουργούσα μνήμη. Ελευθερία βούλησης εαυτού; Ελευθερία βούλησης καθ' έξιν εγκληματία; Υποπλασία προμετωπιαίου λοβού (κέντρου κοινωνικών αποφάσεων) καθ' έξιν εγκληματιών; Το ζώο δεν έχει αναπτυγμένα τα ανώτερα κέντρα! Έχει η ψυχοπαθολογική προσωπικότητα δικαίωμα επιλογής; Πρέπει να τιμωρηθεί; Το Α και το Ω η συντήρηση και διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης. Αντιπαράθεση κοινωνίας - ατόμου; Έγκλημα: κοινωνική αντίδραση; Ζούμε σε αταξική κοινωνία; Προστατευτική δικαιοσύνη; Τιμωρητική; Άνθρωπος: δυνάμει εγκληματίας; Αποκλειστικός σκοπός της κοινωνίας η διατήρησή της; Είναι η συνείδηση απόρροια της λειτουργίας των νευρώνων; Νεομυστηριανιστές. Αγνωστικιστές. Υλοζωιστές (Στωικοί): όλα υλικά πλην των 'λεπτών' (της σημασίας των εννοιών και της συνείδησής μας). Το περιεχόμενό μας άυλο. Όλα τα άλλα υλικά. Μέμνησο του Λεβιάθαν! Ωρα για διάλειμμα...

Session P2: Soul and death: Discussion.⁴

Livaditis M, Rantis K, Karabatzaki E, Man from the audience (postgraduate student?), Philippou D, Stefopoulos I, Woman A from the audience, Woman B from the audience, Zindrili P, Dimoliatis I.

Summary

Where did I come from? Why did I come? Where am I going? Self-consciousness, the only difference between humans and other living beings. We are free. Only animals are free. Human is aware of its death. A tiger is not limited by social or moral rules. The human is a little freer, s/he can do this or that; free to choose. The donkey, a slave of instinct, obeys the instinct of the moment. Causation through nature (instincts): most of the time. Causation through freedom (choices): sometimes. Freedom begins where the realm of necessity ends. Show me an animal that attacks its kind with such fury... Wars have no natural origin: they are social creations; humans are by nature social beings. Homo homini lupus (human is a wolf to the human). Positive freedom; negative freedom. What is human? What does freedom mean? What does freedom in front of death mean? Animal (automatic) freedom vs human freedom. The logic in the initial phase of evolution was a tool for rationalization, not for reflection. For millions of years the

⁴ Cite this article: Livaditis M, Rantis K, Karabatzaki E, Man from the audience (postgraduate student?), Philippou D, Stefopoulos I, Woman A from the audience, Woman B from the audience, Zindrili P. «Session P2: Soul and death: Discussion». In: «When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium, University of Ioannina, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P24: ps 11. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33748> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.13464>.

most dominant thing within us, the momentums (the instincts: of death, of pleasure, etc.), were evolving. For the last 12 thousand years our logic. To what extent does it rationalize the instincts? to what extent does it produce culture? Our non-logical nature within our old brain is not controlled, it acts underground; the logic from above, from the neocortex, tries to control it. Are emotions intelligence as well? (Emotional, not intellectual.) What does cognitive psychotherapy do? The freedom of decision or the decision of freedom? Is human a too evolved computer? Are decisions programmed? Turing: shouldn't we accept that this computer has roughly human abilities? Is it possible to understand the problem of free will without an ultimate dualism of two streams? of life and matter, of friendship and strife, which creates the phenomenon of life and death? Free will, creative and unpredictable. Only an unconscious part of human can act unpredictably at certain moments of vital importance for his existence. Do heroes never regret their actions? Some brain structures are very similar to self. Proto-self, self in relation to objects, narrative self (only(?) in human; it is related to the discourse center). Functioning memory. Freedom of will of the self? Freedom of will of a by-habit criminal? Prefrontal lobe (social decision center) hypoplasia in by-habit criminals? The animals have not developed the higher centers! Does the psychopathic personality have a choice? Should s/he be punished? The A and Z is the maintenance and preservation of social peace. Conflict between society and individual? Crime: a social reaction? Do we live in a classless society? Protective justice? Punitive? Human: a potential criminal? Is its preservation the exclusive purpose of the society? Is consciousness a consequence of the functioning of neurons? Neo-mysterianists. Agnostics. The materialists of life Stoics: all things are material except the 'subtle' (the meaning of concepts and our consciousness). Our content is intangible. All other are material. Remember Leviathan! Time for a break...

Αποχογραφημένη Συζήτηση ⁵

Ιωάννης Στεφόπουλος, *Τεχνικός Επικοινωνιών, Ασφαλιστικός Σύμβουλος*.⁶ Τεκμηριωμένα κύριε Λειβαδίτη αυτά που είπατε, αλλά ευτυχώς αναφέρατε τη λέξη θεωρία, θεωρίες. Ξεκινάω από το τέλος όσων είπατε. Η επιλογή να είμαι θρήσκος, ναι είναι μία επιλογή. Η επιλογή, όμως, η δική μου, να απαντώ στο ερώτημα "από πού ήρθα, για πού ήρθα και πού πρόκειται να υπάγω", σημαίνει ότι πάω να προσεγγίσω όσο γίνεται την αλήθεια. Το επόμενο που σημείωσα, είπατε ότι όλα είναι ιδεοκρατικά. Ο κβαντισμός δεν είναι ιδεοκρατικός, η κβαντική θεώρηση των πραγμάτων. Είπατε ότι προηγείται η πράξη της θεωρίας. Αυτό συμβαίνει στα 25 εκατομμύρια έμβια είδη εκτός στο μοναδικό ον, το οποίο δεν είναι και καλό ον, που λέγεται άνθρωπος. Στον άνθρωπο, αυτή είναι η μόνη διαφοροποίησή του από τα υπόλοιπα έμβια είδη. Ήτοι, μία είναι η διαφορά, δεν υπάρχει καμία άλλη: έχει αυτοσυνείδηση. Δηλαδή, γνωρίζει πως έχει συνείδηση και στέκεται και τα ζυγιάζει τα πράγματα. Τα ζώα, γι' αυτό είναι αγαθά και ωραία και όμορφα, διότι είναι αυθορμήτως διάγοντα. Εμάς η Φύση προ αμνημονεύτων ετών, όταν αποκοπήκαμε από τον πρώτο μας ξάδερφο τον χιμπατζή, μας έδωσε μία κατάρα και μία ωραία ευχή,

Μ. Λειβαδίτης, *Ομότιμος Καθηγητής Ψυχιατρικής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης*: Να είμαστε ελεύθεροι.

Ι. Στεφόπουλος: Όχι. Ελεύθερα είναι μόνο τα ζώα.

Μ. Λειβαδίτης: Α, με αυτή την έννοια, κατάλαβα...

Ι. Στεφόπουλος: *Αυθορμήτως* λειτουργούντα. Και η ελευθερία... – επειδή κάποιες έννοιες, 'ελευθερία', 'αλήθεια' κτλ – είναι η γέννηση, η επιβίωση, η αναπαραγωγή και ο θάνατος ελευθερία; Και τα τρία [τέσσερα;] είναι *ορμή*. Η ορμή είναι η πάσα αλήθεια. Λοιπόν, όταν αποκοπήκαμε, μία κατάρα και μία ευχή μάς έδωσε η φύσις. Τη γνώση του θανάτου από τη μία μεριά και το ότι έχουμε *αυτοσυνείδηση*, να

⁵ Αποχογράφηση: Άρτεμις Δάλλα. Επιμέλεια, περίληψη, summary, υποσημειώσεις: Γιάνης Δημολιάτης.

⁶ Στεφόπουλος Ι. «Καλά κι ωραία, ήλθα! Πώς φεύγω; Συνδιάλεξη με τον εαυτό μου». Άρθρο στα Πρακτικά: βλ. Κορυφή 1ης σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία «Π6 Το καθήκον του σπουδαίου» > άρθρο 5.

καθόμαστε να θαυμάζουμε την ίδια. Αλλά, επιμένω, σε *καμία* περίπτωση στον άνθρωπο δεν προηγείται η πράξη. Στα άλλα ζώα, ναι. Τοποθέτηση έκανα.

Μ. Λειβαδίτης: Πολύ καλά κάνατε. Να πω για την κβαντική λίγο, γιατί πράγματι είναι πολύ ενδιαφέρον το θέμα που θέσατε με την κβαντική. Γίνεται μεγάλη συζήτηση. Πράγματι η κβαντική θεωρία δείχνει ένα κόσμο πολύ αλλιώτικο από ό,τι τον φανταζόμαστε με την κλασική επιστήμη. Προσέξτε όμως. Είναι η πιο – όπως το λένε οι ίδιοι οι κβαντικοί, εγώ δεν είμαι φυσικός, δεν είμαι ειδικός, αλλά από τα λίγα που ξέρω – είναι η απ' όλες πιο αιτιοκρατική και ντετερμινιστική. Απλώς ο ντετερμινισμός, δηλαδή η αιτιοκρατία, που στην κλασική επιστήμη είναι ή ναι ή όχι, δηλαδή ή το ιόν θα πάει εκεί ή θα πάει εκεί, στην κβαντική επίσης είναι απόλυτα αιτιοκρατική αλλά λέει «θα πάει εκεί σε ποσοστό, ας πούμε, 10%». Άρα, είναι *πιθανολογικά* ντετερμινιστική. Δεν κάνει ό,τι θέλει το ηλεκτρόνιο ελεύθερα. Το κάνει με βάση κάποια στατιστικά μεγέθη. Δηλαδή είναι υποχρεωμένο να ακολουθήσει με ακρίβεια... η κβαντική φυσική έχει φτάσει στην ακρίβεια επτά ψηφία δεκαδικά. Με τέτοιο ποσοστό ακριβείας θα γίνει ή το ένα ή το άλλο. Οπότε καταλαβαίνετε ότι *αυτό* κι αν είναι ντετερμινισμός. Δεν ξέρω αν καταλάβατε τι θέλω να πω... Ορίζεται απολύτως [η θέση του ηλεκτρονίου].

Τώρα, για την πράξη που είπατε, θα πρέπει πριν αρχίσουμε να συζητάμε να ορίσουμε τι εννοούμε ελευθερία. Γιατί ο ένας το εννοεί έτσι, ο άλλος αλλιώς. Και τα δύο είναι θεμιτά. Δεν είναι ότι το ένα είναι καλύτερο από το άλλο. Από ό,τι κατάλαβα εσείς ελευθερία λέτε πιο πολύ την ελευθερία που έχει το ζώο να...

Ι. Στεφόπουλος: Είναι η αλήθεια. Δεν το λέω εγώ.

Μ. Λειβαδίτης: Ναι. Από την άλλη θα μπορούσε να πει κάποιος, ίσα-ίσα τα ζώα είναι σε καταναγκασμό. Δηλαδή, παραδείγματος χάριν ένα γαϊδουράκι...

Ι. Στεφόπουλος: Όχι το γαϊδουράκι. Τα περισσότερα ζώα είναι άγρια, διάγουν ελεύθερα.

Μ. Λειβαδίτης: Αυτό το ελεύθερα, αν το δει κανείς από άλλη πλευρά, σημαίνει ότι διάγουν... δηλαδή, μία τίγρις δεν έχει... – καταλαβαίνω πολύ καλά τι λέτε ελευθερία, ότι δεν περιορίζεται από *κοινωνικούς* κανόνες, από *ηθικούς* κανόνες κ.λπ. – από την άλλη όμως είναι εξαιρετικά δεσμευμένη. Γιατί είναι δεσμευμένη; Η τίγρις άμα δει ένα τρόφιμο, ένα κάτι που θα το φάει, θα ορμήσει να το φάει. Δεν θα σκεφθεί. Δηλαδή η ελευθερία της είναι πολύ περιορισμένη. Δεν μπορεί να κάνει τίποτα άλλο. Έλεγα πριν το γαϊδουράκι, γιατί σκεφτόμουν – στην πατρίδα μου έχουμε γαϊδουράκια και είναι και ένα καλό παράδειγμα αυτό – ότι το γαϊδουράκι όταν βλέπει τη γαϊδούρα τρέχει αμέσως. Ενώ εμείς θα σκεφτούμε, «Να τη φλερτάρω; Να μην τη φλερτάρω; Κι αν μου πει έτσι; Κι αν δεν μου πει αλλιώς;» Το θέμα είναι *ποιος από τους δύο έχει πιο πολύ* ελευθερία; Εγώ καταλαβαίνω πολύ το κριτήριο του κυρίου και πράγματι από μία πλευρά αυτός είναι ελεύθερος. Εγώ που έχω τόσες αναστολές και το ένα και το άλλο... Από την άλλη, εγώ είμαι *λίγο* πιο ελεύθερος, ή να κάνω το ένα ή να κάνω το άλλο. Αυτό, το γαϊδουράκι, κάνει μόνο το ένστικτο εκείνης της στιγμής. Άρα υπάρχουν *δύο όψεις της ελευθερίας* και δεν έχω αντίρρηση ότι και η δική σας είναι πολύ λογική.

Κωνσταντίνος Ράντης, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Φιλοσοφίας - Κοινωνικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: Το ένστικτο δεν έχει καμία πλαστικότητα. Στην ψυχανάλυση που αναφέραμε εδώ, όταν ορίζει την ορμή αυτό ακριβώς διακρίνει. Λέει εσωτερικός ερεθισμός, έχει πλαστικότητα. Τη σεξουαλική σου ορμή μπορείς να την τροποποιήσεις, ο Freud μιλάει για τέσσερα πεπρωμένα – να την απωθήσεις, να την μετουσιώσεις, να τη μεταστρέψεις στο αντίθετο, και να την στρέψεις εναντίον του εαυτού. Στα ζώα όμως τα ένστικτα, *συνώνμη* αλλά, λειτουργούν *πάντοτε* ως ένστικτα, δεν έχουν πλαστικότητα. Αλλά εγώ θα ήθελα να πάω στον Καντ...

Ι. Στεφόπουλος: Μου αρέσει να ακούω το πουλάκι το αρσενικό να κελαηδάει το πρωί ενστικτωδώς, για να προσελκύσει το θηλυκό, ελεύθερο. Δεν είμαι ελεύθερος, το ομολογώ. Συνεχίστε!

Κ. Ράντης: Σωστά. Αλλά συμβαίνει σε όλη τη διάρκεια του χρόνου; Ανά πάσα στιγμή, όπως με τον άνθρωπο;

Ι. Στεφόπουλος: Όχι βέβαια.

Κ. Ράντης: Εκεί είναι η διαφορά. Αυτή είναι η πλαστικότητα.

Στον Καντ, μου φαίνονται οι έννοιες της ελευθερίας, που εδώ αναφέρθησαν, λίγο ξεπερασμένες. Έχουμε δύο έννοιες της ελευθερίας. Η κύρια είναι αυτονομία, αυτοθέσμιση. Μόνο ο άνθρωπος δίνει τους νόμους για την κοινωνία του και για τον εαυτό του. Έτσι την ορίζει. Και στη σφαίρα της ηθικής, ξυπνάει ένα πρωί και λέει «σήμερα θα το κάνω αλλιώς». Δεν ακολουθεί μια φυσική νομοτέλεια. Γι' αυτό λέει *Kausalität durch Natur*, αιτιότητα μέσω της φύσεως, που είμαστε και αυτό, να φάω, να πω κ.λπ., αλλά έχει και *Kausalität aus Freiheit, durch Freiheit*, αιτιότητα μέσω ελευθερίας ή δια της ελευθερίας.

Κυρία Καραμπατζάκη έχετε τον λόγο.

Ελένη Καραμπατζάκη, αφυπηρετήσασα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.⁷ Δεν θα συμφωνήσω μαζί σας ότι τα ζώα είναι ελεύθερα. Το θέμα είναι, ότι ο κ. Λειβαδίτης, αυτά που είπε, τα έχει πει ο Μαρξ με μία φράση και οι Στωικοί παλαιότερα. Η ελευθερία αρχίζει εκεί που τελειώνει το βασίλειο της αναγκαιότητας. Σε τι έγκειται η ελευθερία; Τα είπε ο κ. Λειβαδίτης. Είναι στην αυτοσυνειδηση, το είπατε κι εσείς, εδώ είναι το βασικό· η επίγνωση του θανάτου· και το γεγονός ότι η φύση, όπως λέγανε οι Στωικοί, αυτοί δεν είπαν ότι μας έδωσαν αυτή την κατάρα, μας έδωσαν το προνόμιο ο άνθρωπος να είναι το μόνο έλλογο ον, το οποίο έχει επίγνωση του τι είναι, πού θα πάει και το βασικότερο, όπως λέει ο Επίκτητος, εξηγητής της φύσης. Καταλαβαίνει την ίδια τη φύση ως έλλογο τμήμα μίας έλλογης φύσης, η οποία βεβαίως έχει τους νόμους της και τους οποίους ο άνθρωπος μπορεί και τους καταλαβαίνει και αν τους καταλάβει ορθά μπορεί να ρυθμίσει τη ζωή του κατά ορθό τρόπο. Εάν τους καταλάβει λάθος ή τους εφαρμόσει λάθος, τότε βεβαίως η λογικότητα αυτή γίνεται κατάρα.

Ι. Στεφόπουλος: Πες μου ένα ζώο που επιτίθεται με τέτοια μανία στο είδος του...

Ε. Καραμπατζάκη: Ακριβώς. Θα σας πω τον Φρομ, ο οποίος έχει κάνει μία καταπληκτική θεωρία για την ανθρώπινη καταστροφικότητα και απολύτως πιστεύω και συμφωνώ με τον Φρομ, ότι οι πόλεμοι του ανθρώπου δεν έχουν φυσική προέλευση. Είναι καθαρά κοινωνικά δημιουργήματα εξέλιξης ή θάλαγα διαστροφής της ηθικής που κανονικά θα έπρεπε να ήταν, γιατί μην ξεχνάμε το βασικότερο, ότι ο άνθρωπος από τη φύση του είναι κοινωνικό ον. Εγώ δεν θα δεχθώ του Χόμπς το *Homo homini lupus*, ο άνθρωπος στον άνθρωπο λύκος. Ο άνθρωπος εμφανίστηκε στη γη *ομαδικά*. Επομένως η κοινωνικότητα είναι αυτή...

Ι. Στεφόπουλος: Εννοείτε εμφανίστηκε εξελικτικά;

Ε. Καραμπατζάκη: Εξελικτικά. Αλλά είναι κοινωνικό ον. Επομένως, λοιπόν, ό,τι γίνεται μέσα έχει ηθικές και κοινωνικές συνιστώσες. Όταν αυτές παραβιάζονται και θα συμφωνήσω με τον κ. Λειβαδίτη...

Ι. Στεφόπουλος: Αποκτήθηκε...

Ε. Καραμπατζάκη: Αποκτήθηκε, ναι. Άλλο η επιθετικότητα σε περίπτωση που κινδυνεύει η ζωή σου από κάποιον κίνδυνο και θα την υπερασπισθείς, το ένστικτο της επιβίωσης, και άλλο αυτές οι καταστροφικές δραστηριότητες του ανθρώπου που χρησιμοποιεί ακριβώς αυτό το χάρισμα που του έδωσε η φύση, να καταλαβαίνει τη φύση, να βρίσκει τους νόμους, να επινοεί εργαλεία, τα οποία φυσικά τα ζώα δεν επινοούν – έχει σχέση η επινοητικότητα του ζώου με την επινοητικότητα του ανθρώπου και με αυτά που έχει κάνει ο άνθρωπος; – αλλά από εκεί και πέρα, εκεί είναι η ελευθερία, θετική ή αρνητική. Γιατί υπάρχουν δύο ελευθερίες. Είναι η λεγόμενη θετική ελευθερία και οι αρνητικές ελευθερίες, ανάλογα με τη χρήση που κάνει ο άνθρωπος, το μοναδικό προνόμιο που έχει να προβλέπει, να βάζει στόχους, να παίρνει αποφάσεις· και εκεί βέβαια μπαίνουν τα *κίνητρα*. Ποια είναι τα κίνητρα που ωθούν τον άνθρωπο να πάρει τις συγκεκριμένες αποφάσεις; Ο εαυτός του ή και οι άλλοι;

⁷ Καραμπατζάκη Ε. «Θάνατοι αρχαίων Ελλήνων Φιλοσόφων: μύθοι και πραγματικότητες.» Ομιλία στη συνεδρία «Σ5 Ο δεύτερος μεγάλος φόβος του ανθρώπου»: [YouTube=m2FdLkGMOQU](https://www.youtube.com/watch?v=m2FdLkGMOQU) 21:09. Άρθρο στα Πρακτικά: βλ. κορυφή 1ης σελίδας; ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Σ5 > 3.

Διονύσης Φιλίππου, Νομικός, Επίκουρος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.⁸ Εγώ παρακολούθησα το τελευταίο δεκάλεπτο, διότι έχω την τύχη ή την ατυχία να πηγαиноέρχομαι, να παρακολουθώ και δίπλα. Ως νομικός, θα ήθελα – απλά από το τελευταίο δεκάλεπτο – να τονίσω το εξής: Δεν έγινε αναφορά στο θέμα του *υπαρξισμού*. Αυτά τα οποία άκουσα είναι ζητήματα τα οποία έχουν απασχολήσει τους υπαρξιστές, φιλοσόφους και λογοτέχνες, αρχής γενομένης από τον Χάιντεγκερ, ο οποίος είχε μιλήσει για την έννοια του ανθρώπου, είχε αναλύσει την έννοια του *sein* [είναι] και του *da-sein* [είναι εκεί] και στη συνέχεια βέβαια οι μεγάλοι Γάλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Ζαν Πωλ Σαρτρ και επίσης οι Γάλλοι λογοτέχνες όπως ο Αλμπέρτ Καμύ. Αυτοί, λοιπόν, όλοι είχαν θέσει το μεγάλο ζήτημα «τι είναι ο άνθρωπος», «τι σημαίνει ελευθερία», «τι σημαίνει ελευθερία απέναντι στον θάνατο». Αυτά είναι τα βασικά υπαρξιακής φύσεως ζητήματα, τα οποία θεωρώ ότι δεν μπορεί, από την πλευρά τώρα έρχομαι του νομικού, να τα ρυθμίσει *καμία* έννομη τάξη και να τα επιλύσει *κανένας* κανόνας δικαίου. Από την πλευρά βέβαια, επαναλαμβάνω της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας του υπαρξισμού. Ευχαριστώ πολύ. Θα πάω δίπλα...

Κ. Ράντης: Παρακαλώ, έχετε τον λόγο.

Ανδρας από το ακροατήριο (μεταπτυχιακός φοιτητής;): Όλοι κάνουν έναν διαχωρισμό, είτε ανάμεσα στο σώμα και στην ψυχή του ανθρώπου, είτε ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα όσον αφορά την ελευθερία τους. Αλλά νομίζω, ότι θα πρέπει να σκεφτούμε ότι μπορεί να έχουν κοινή πηγή αυτά τα δύο. Δηλαδή η ζωώδης ελευθερία και η ανθρώπινη ελευθερία. Γιατί ο άνθρωπος σε μία κατάσταση πρωτόγονη, όπου έρχεται αντιμέτωπος με τις ωμές του ανάγκες, δηλαδή ότι πρέπει να κυνηγήσει, να επιβιώσει απέναντι σε χιλιάδες απειλές, εκφράζει την *αυτόματη* ελευθερία, την αυτόματη βούληση, αυτή που περιγράψατε όταν είπατε για τον μασκετμπολίστα, ότι παίρνει την απόφαση εκείνη τη στιγμή και μετά εκλογικεύει τις πράξεις του. Καταλαβαίνουμε ότι η λογική σε αυτή τη φάση, στην αρχική φάση, είναι εργαλείο εκλογίκευσης κυρίως και όχι στοχασμού της ύπαρξής του. Όταν, όμως, ο άνθρωπος ηρεμεί και αυτό είναι που έχει καταφέρει ο άνθρωπος στη σύγχρονη κοινωνία, γιατί έχοντας επικρατήσει στο φυσικό του περιβάλλον, ουσιαστικά παύουν τα υπόλοιπα φυσικά ένστικτα της επιβίωσης, της εργήγορσης, καταπραΰνονται. Αυτό το ένστικτο της εκλογίκευσης αρχίζει να δρα μόνο του, αυτόνομα και δημιουργεί λογικά συστήματα. Αυτά τα λογικά συστήματα, έχοντας ο άνθρωπος την ανάμνηση της ανάγκης, γιατί και ο σύγχρονος άνθρωπος έχει ανάγκες, πιο εύκολα ικανοποιήσιμες, αλλά και ως συλλογική ανάμνηση των μεγάλων δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος, αυτή η ανάμνηση, αυτό το αυτόνομο σύστημα που εξελίσσεται μόνο του πλέον, εφόσον ο άνθρωπος είναι σε ηρεμία, να τη μετασηματίζει σε ηθικά συστήματα, τα οποία και εφαρμόζει στην κοινωνική του ζωή. Οπότε, νομίζω ότι δεν θα πρέπει να κάνουμε αυτό τον διαχωρισμό τόσο έντονα, γιατί δεν ξέρουμε αν ένα ευφυές ον, άλλο, πέραν του ανθρώπου, είχε τη δυνατότητα να ικανοποιεί εύκολα όλες του τις ανάγκες, πώς θα χρησιμοποιούσε την ευφυΐα του αυτή. Οπότε, υπάρχει και η πιθανότητα να είναι κοινή η ρίζα των δύο τάσεων.

Μ. Λειβαδίτης: Επιτρέπετε να πω τη γνώμη μου γι' αυτό; Πράγματι, κατά τη γνώμη μου, στο θέμα της ψυχολογίας υπάρχει μία καινούρια σχολή, που κατά κάποιο τρόπο προσπαθεί αυτά που είπε ο κύριος πολύ ωραία για τον Φρόιντ και τον Φρομ, να τα βάλει σε μία τάξη πιο *βιολογική*. Και βλέπουμε, λοιπόν, ότι αυτά που λέμε, το ένστικτο του θανάτου κ.λπ., όλα υπάρχουν και στα ζώα. Γιατί στο κάτω-κάτω κι ο άνθρωπος αυτό το κομμάτι που λέμε λογική, ή το ηθικό κομμάτι ή η θρησκευτικότητα του ανθρώπου, η μεταφυσικότητά του, η λογική του, όλα αυτά είναι κομμάτια που τα έχει αποκτήσει τα τελευταία χιλιάδες χρόνια, από το 10.000 π.Χ. Αντίθετα επί *εκατομμύρια* χρόνια εξελισσόταν σιγά-σιγά από τα πρωτεύοντα και το *πιο* κυρίαρχο πράγμα μέσα μας είναι αυτές οι ορμές, τις οποίες προσπαθούμε, όπως λες, με τη λογική να τις ελέγξουμε. Αλλά πολλές φορές γίνεται αυτό που λέει ο Φρόιντ και λέω και πάλι ότι ισχύει εξελικτικά. Δηλαδή, αυτά τα έντονα πάθη, ας πούμε το πάθος του θανάτου: Το πάθος του θανάτου είναι η επιθετικότητα. Βλέπουμε και στους πιθήκους, όταν συγκρούονται ομάδες πιθήκων δεν πιάνουν αιχμαλώτους, τους αντιπάλους τους εξοντώνουν, γιατί έτσι είναι το ένστικτο, γιατί έτσι επιβιώνει καλύτερα το είδος. Αυτό είναι γενετικά ή εξελικτικά καθορισμένο. Αυτό, λοιπόν, σ' εμάς το λέμε

⁸ Φιλίππου Δ. «Ευ-θάνατος και Σύνταγμα». Ομιλία στη συνεδρία «Σ2: Η τέχνη του θνήσκειν»: [YouTube-W3wfmqt_F4U](#) 21:10. Άρθρο στα Πρακτικά: βλ. κορυφή 1ης σελίδας: ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Σ2 > 3.

ένστικτο του θανάτου. Ή το ένστικτο της ηδονής: Πράγματι, είδατε τι πανίσχυρη δύναμη είναι ο έρωτας. Αν δεν ήταν τόσο ισχυρή, εμείς δεν θα πολλαπλασιαζόμασταν. Θα βαριόμασταν... Θέλω να πω ότι είναι το ισχυρό που σε σπρώχνει οπωσδήποτε στα 20 σου ή στα 25 σου να τα φτιάξεις με μία κοπέλα, να φλερτάρεις, να θυσιάσεις πολλά πράγματα για να βρεθείς μαζί της. Αν δεν είχε αυτό το ένστικτο, πιστεύω ότι το είδος θα εξαφανίζετο. Θέλω να πω, δηλαδή, για να συμφωνήσω μαζί σας, ότι *πάρα* πολλά εξελίσσονται, από πολύ παλιά, από την πρωτόγονη εποχή, όταν δεν υπήρχαν άνθρωποι, αλλά πιθηκοειδή ή ανθρωποειδή ή ακόμα και ωριότερα. Και καθώς εξελίσσονται βέβαια γίνονται και πιο πλαστικά, γιατί όπως είπατε δημιουργείται η λογική. Τώρα το ερώτημα, αυτό που είναι πολύ σημαντικό ερώτημα, που δεν μπορώ και εγώ να το απαντήσω, είναι σε τι βαθμό η λογική εκλογικεύει – δηλαδή απλώς χρησιμοποιείται σαν εργαλείο για να εκλογικεύσεις τα πάθη σου ή λίγο να τα ελέγξεις εφόσον ζεις σε μία κοινωνία – και σε τι βαθμό πράγματι είναι μία *αυτόνομη* δύναμη που σου επιτρέπει να φτιάξεις θεωρίες, να φτιάξεις κανόνες, αυτά όλα που λέμε πολιτισμό – ίσως είναι και το ένα και το άλλο.⁹

Ε. Καραμπατζάκη: Είναι δύο θεωρίες. Ή θα δεχθείς ότι ο άνθρωπος έχει μια *άλογη* φύση, πάμε στον Πλάτωνα τώρα, η οποία είναι μέσα εκεί, στον παλαιοεγκέφαλο θα πω εγώ, δεν ελέγχεται γιατί υποβόσκει, και η λογική έρχεται μετά από πάνω και προσπαθεί να ελέγξει ό,τι μπορεί να ελέγξει. Ή θα δεχθείς την *άλλη* άποψη, που την έχουν υποστηρίξει οι Στωικοί και μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, ο Σπινόζα κ.λπ., ότι ο άνθρωπος, *ακόμη και τα συναισθήματά του είναι νοημοσύνη*. Είναι η συναισθηματική [emotional] νοημοσύνη και είναι και η λογική (intellectual) νοημοσύνη. Λοιπόν, και τα δύο είναι νοημοσύνη. Επομένως ο άνθρωπος μπορεί – κάνοντας χρήση, αν θέλετε, της μετεξέλιξης του φλοιού του, να το πω έτσι – να έχει και λογική, μπορεί να ελέγξει τα πάθη. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα τα καταστείλει εντελώς, αλλά να τα ελέγξει, από πολύ μικρή ηλικία, με αποτέλεσμα να θεωρούν αυτοί οι άνθρωποι – και ίσως να έχουν κάποιο δίκιο και νομίζω η σχολή μετεξέλιξης του Φρόνιτ προς τα εκεί πήγε – ότι δηλαδή είναι *γνωστικό* το θέμα. Αλλάζεις αντιλήψεις για ορισμένα πράγματα και παύουν συμπεριφορές αντικοινωνικές, παύουν συμπεριφορές περιέργες. Τι κάνει η ψυχοθεραπεία η γνωστική; Αυτό δεν κάνει;

Μ. Λειβαδίτης: Επειδή είπα πολλά, θα κάνουμε μια συζήτηση μετά, ιδιαίτερος. Να μιλήσουν και οι άλλοι!

Κ. Ράντης: Παρακαλώ, έχετε τον λόγο.

Γυναίκα από το ακροατήριο: Εγώ δεν θέλω να μιλήσω πάρα πολύ. Δεν έχω τη γνώση εξάλλου. Μία ερώτηση: Επειδή μιλήσατε για την απόφαση. Θέτω, λοιπόν, το ερώτημα: Υπάρχει η ελευθερία της απόφασης; ή η απόφαση της ελευθερίας;

Μ. Λειβαδίτης: Πολύ ζώρικο ερώτημα. Θέλετε να σας πω την προσωπική μου γνώμη. Εγώ παρόλο που προσπαθώ... Καταρχήν για τίποτα δεν είμαι σίγουρος. Άρα προς τα πού κλίνω, πιο πολύ θα έλεγα... – μπορεί να κάνω λάθος, και σε 50 χρόνια αυτά που λέω να θεωρούνται βλακείες, και πιστεύω ότι το πιθανότερο είναι ότι θα γίνει έτσι [γέλια], αλλά τέλος πάντων – η γνώμη μου αυτή τη στιγμή είναι ότι πράγματι ο άνθρωπος είναι ένας *πάρα* πολύ – αυτή είναι η γνώμη μου, το λέω και πάλι, και δέχομαι κάθε αμφισβήτηση – είναι ένας *πάρα* πολύ *εξελιγμένος υπολογιστής*,¹⁰ ο οποίος μπορεί να κάνει διάφορους υπολογισμούς. Μπορεί ένα κομμάτι του να σκέπτεται λογικά, ένα κομμάτι του σκέπτεται με πάθος, ένα άλλο κομμάτι του αναπτύσσει πνευματικές ανησυχίες, αναπτύσσει μεταφυσικές ανησυχίες. Εγώ πιστεύω ότι οι αποφάσεις που παίρνουμε κατά κάποιο τρόπο προγραμματίζονται, με πολύ τεράστιο βαθμό

⁹ Είναι η ταχύτερη κι ελάχιστη ενεργοβόρα "Γρήγορη σκέψη" η λογική που εκλογικεύει (λογικεύει, δίνει λογικό νόημα σε) προαποφασισμένες αποκρίσεις (ένστικτα, ορμές, συναισθήματα [έτοιμες υπορουτίνες προσαρμογής του σώματος στο διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον]); Η δε βραδύτερη και ενεργοβόρα "Αργή σκέψη" η λογική που παράγει νέες αποκρίσεις; Ταιριάζει τόσο πολύ!... (Kahneman, Daniel· Νόμπελ Οικονομικών 2002. *Σκέψη: αργή και γρήγορη. Συμπεριφορική οικονομική, μηχανισμοί λήψης αποφάσεων, γνωσιακή επιστήμη*. Κάτοπτρο. Αθήνα 1η έκδοση 2013, 2η 2014. biblionet196306).

Είναι η σύγχρονη Τεχνητή Νοημοσύνη η ταχύτερη κι ελάχιστη ενεργοβόρα λογική (εκ)λογικεύσης "Γρήγορη σκέψη"; "Σταμάτα και σκέψου ένα λεπτό!" (αμερικάνικη παροιμία έκκλησης για "Αργή σκέψη!")

¹⁰ Δημολιάτης Γιάννης Δ. «Computer-Εγκέφαλος: Βίοι παράλληλοι!;...» Στο: *Apple: Πρακτικά 2nd Hellenic University Consortium*, Αθήνα 1990: 8-19. [PDF](#).

πολυπλοκότητας και πλαστικότητας απ' ό,τι ένας ηλεκτρονικός υπολογιστής. Να πω κάτι άλλο ακόμα. Δεν ξέρω αν απαντώ στο ερώτημά σας. Υπήρχε από παλιά, όταν φτιάχνονταν οι πρώτοι υπολογιστές... δεν ξέρω αν έχετε δει ένα έργο "Το αίνιγμα", αυτός είναι ένας πολύ γνωστός, ο Άλαν Τιούρινγκ, ήταν ο πρώτος κατασκευαστής υπολογιστών. Αυτός, λοιπόν, έλεγε ότι δεν διαφέρουν σε τίποτα τα δύο και ότι κάποτε ο ηλεκτρονικός υπολογιστής θα είναι η νοημοσύνη του παρόμοια της ανθρώπινης. Οπότε υπήρχαν οι φίλοι αυτής της άποψης και οι αντίπαλοι. Και έλεγε ο Τιούρινγκ, επειδή ήταν πολύ πρακτικός άνθρωπος, πρέπει από τώρα... –αυτά που σας λέω γινόταν περίπου το 1940-1950– πρέπει από τώρα να κάνουμε μια συμφωνία, γιατί αν τσακωνόμαστε συνέχεια θεωρητικά δεν βγαίνει άκρη, να κάνουμε μια συμφωνία τότε θα δεχθούμε και εσείς και εμείς, και οι οπαδοί της μίας άποψης και της άλλης, ότι ο υπολογιστής σκέπτεται σαν άνθρωπος και μπορεί να τον υποκαταστήσει πλήρως, εγώ λέει προτείνω το εξής πείραμα, το οποίο έχει μείνει διάσημο ως *το πείραμα του Τιούρινγκ*: Αν φτιάξουμε έναν υπολογιστή και αλληλογραφούμε με αυτόν μέσω του email, δηλαδή του στέλνουμε email και μας απαντάει και μέσα σε ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα άνθρωποι μέσης ικανότητας και νοημοσύνης και επιστημοσύνης έχουν μια συζήτηση με αυτόν τον υπολογιστή, δηλαδή του λένε και τους απαντάει, και αφού τελειώσει η συζήτηση, όσο κρατήσει, και μπορούν να τον ρωτήσουν ό,τι θέλουν, από το ποια ομάδα συμπαθείς μέχρι το πότε γεννήθηκες, μέχρι πώς λέγεται... και όταν τελειώσει η συζήτηση δεν μπορούν να αποφασίσουν αν αυτός με τον οποίο μίλησαν είναι υπολογιστής ή άνθρωπος, τότε, λέει ο Τιούρινγκ, δεν θα πρέπει να δεχθούμε ότι αυτός ο υπολογιστής έχει περίπου τις ανθρώπινες ικανότητες; Έγινε πολλή συζήτηση γι' αυτό. Εν πάση περιπτώσει, αυτός έλεγε ότι αυτό που σας λέω θα γίνει περίπου στις αρχές του 2000, το 2005. Το έλεγε το 1950. Δεν έγινε. Τώρα όμως πιστεύω ότι είναι θέμα λίγων χρόνων. Γίνεται κάθε χρόνο ένας διαγωνισμός αν θα μπορέσει ποτέ κάποιος υπολογιστής να το πετύχει αυτό που σας έλεγα. Διάβασα, λοιπόν, ότι στον τελευταίο διαγωνισμό κάποιος υπολογιστής βρέθηκαν αρκετά κοντά. Δεν το πέτυχαν, αλλά πιστεύω ότι είναι θέμα άλλων 20-30 χρόνων. Βέβαια η βιολογική ύλη έχει τεράστια πλαστικότητα, δεν μπορούν οι σιλικόνες, αυτά τα τσιπάκια, αλλά κανείς δεν ξέρει, πιθανώς να δημιουργηθεί, οπότε θα έχουμε ένα συνομιλητή με συναισθήματα, θα έχουμε ένα ζόμπι κατά κάποιο τρόπο, το οποίο όμως θα έχει τη νοημοσύνη μας.

Πολυξένη Ζινδριλή, Διδάκτορας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων:¹¹ Να κάνω κι εγώ μία παρέμβαση στο θέμα. Είναι πολύ ενδιαφέροντα όλα αυτά, αλλά είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης χωρίς να έχουμε έναν έσχατο δυισμό των πραγμάτων. Ενός οντολογικού δυισμού, δηλαδή δύο ρευμάτων, της ζωής και της ύλης, πράγμα το οποίο μας κληροδότησαν οι πρόγονοί μας οι προσωκρατικοί. Έχουμε ένα ρεύμα, όπως έλεγε ο Εμπεδοκλής, της φιλότητας [φιλίας] και του νείκους [διαμάχης] και αυτό δημιουργεί όλο το φαινόμενο της ζωής και του θανάτου. Κατ' επέκταση και εμείς είμαστε μια συμπίκνωση αυτών των ρευμάτων, που άλλοτε ενεργούμε ελεύθερα και άλλοτε, τις περισσότερες φορές, με βάση την αναγκαιότητα των πραγμάτων. Το πρόβλημα της **ελεύθερης** βούλησης θεωρώ ότι το πραγματεύτηκε στον 20^ο αιώνα με πολύ οξυδερκή τρόπο ο Ανρί Μπεργκσόν, που υποστήριξε ότι ναι όντως υπάρχει ελεύθερη βούληση, είναι δημιουργική και είναι *απρόβλεπτη*. Την έχει μόνο ο άνθρωπος, γιατί μόνο ο άνθρωπος μπορεί να ενεργήσει σε ορισμένες στιγμές που είναι *ζωτικής* σημασίας για την ύπαρξή του *απρόβλεπτα*, όπως όχι η μηχανή του καλύτερου υπολογιστή. Διότι όπως το ζώο, το οποίο δεν έχει ελεύθερη βούληση γιατί διέπεται από το ένστικτο, το οποίο καθοδηγείται από τη φύση και ενεργεί βάσει του ενστίκτου και *προστατεύεται* από αυτό. Ενώ ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να ενεργήσει έξω από τις υλικές συντεταγμένες. *Απρόβλεπτη* είναι αυτή η δράση του. Είναι *σπάνια*. Ενεργεί "συν όλη τη ψυχή", όπως έλεγε ο Πλάτων, επομένως με ένα μέρος τού εαυτού του που είναι πολύ ευρύτερο, *αλλά ασυνείδητο* την ώρα που πράττει, η επίγνωση έρχεται πολύ αργότερα και γι' αυτό αυτοί που ενεργούν έτσι, είναι σπάνιοι, είναι ήρωες και δε μετανιώνουν ποτέ για την πράξη τους.

Κ. Ράντης: Να επιστρέψουμε σε ένα επιστημολογικό θέμα. Χρησιμοποιήσατε την έννοια του *εαυτού*. Τι θα λέγατε για την έννοια που χρησιμοποιεί ο Έρικ Έρικσον, *ταυτότητα*, πώς δημιουργείται η ταυτότητα,

¹¹ Ζινδριλή Π. «Περί της συνείδησης της ζωής και του θανάτου ή περί του “εν ζωή θανάτου”». *Ομιλία* στη συνεδρία «Σ8: Γλυκιά η ζωή κι ο θάνατος μαυρίλα»: [YouTube-5jLGoMne5Ns](https://www.youtube.com/watch?v=5jLGoMne5Ns) 12:18. *Άρθρο* στα Πρακτικά: βλ. κορυφή πρώτης σελίδας: ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Σ8 > 5.

ταυτίσεις ψυχαναλυτικά, το υπερεγώ κ.λπ. Άρα αυτή η ταυτότητα έχει πολλές στρώσεις και αυτό που εσείς λέτε διαδοχικοί θάνατοι του εαυτού κ.λπ. μήπως είναι αυτές οι στρώσεις ταυτότητας, ότι η μεταγενέστερη γίνεται ισχυρότερη και επικαλύπτει τις άλλες;

Μ. Λειβαδίτης: Δεν το αποκλείω. Υπέρ της ύπαρξης εαυτού τάσσονται και αρκετοί ακραιφνείς υλιστές νευροεπιστήμονες, οι οποίοι λένε ότι αυτό που λέμε εαυτός στην πραγματικότητα υπάρχει, δεν είναι ότι δεν υπάρχει. Δεν είναι κάτι που το πλάθουμε εν συνεχεία για να εξηγήσουμε. Υπάρχουν εγκεφαλικές δομές που μοιάζουν πολύ με τον εαυτό.¹² Δηλαδή ξέρουμε ότι υπάρχουν κάποια κέντρα εγκεφαλικά – που δεν υπάρχουν μόνο στον άνθρωπο, υπάρχουν και στα ζώα και σε πολλά θηλαστικά– στα οποία τι γίνεται: Κάθε πληροφορία από το σώμα, δηλαδή η αίσθηση "πού είναι το χέρι μου τώρα", ή η αίσθηση "τι βλέπω", όλα αυτά απαρτιώνονται, υπάρχει ένα κέντρο όπου απαρτιώνονται όλα αυτά, δηλαδή διαρκώς, υπάρχει ένα κέντρο που μου δίνει την αίσθηση ότι είμαι κάτι αυτοτελές και πού βρίσκομαι. Και αυτό το κάνει επειδή απαρτιώνει όλα τα ερεθίσματα που έχω από το σώμα. Αυτό, λοιπόν, αυτός το λέει *πρωτο-εαυτός*. Είναι τρεις στρώσεις συνολικά. Η δεύτερη στρώση είναι σε ένα υψηλότερο επίπεδο που αφορά μόνο τον άνθρωπο και τα πρωτεύοντα και ίσως και ορισμένα θηλαστικά, κυρίως τα εξημερωμένα, είναι ότι υπάρχει όχι μόνο ο εαυτός, αλλά *ο εαυτός μου σε σχέση με τα αντικείμενα*: παραδείγματος χάριν, αυτός μού είναι συμπαθής. Αυτό το κέντρο δεν βλέπει μόνο τον εαυτό του, αλλά βλέπει τον εαυτό του σε *σχέση με κάτι άλλο*. Αυτό μ' αρέσει, αυτό δεν μ' αρέσει· αυτό είναι έτσι, αυτό είναι αλλιώς. Είναι το δεύτερο επίπεδο του εαυτού. Και υπάρχει και το τρίτο επίπεδο, που είναι αυτό που λέμε ο *αφηγηματικός* εαυτός, δηλαδή ο εαυτός που φτιάχνει μία ιστορία, που λέει ότι εγώ λέγομαι Μίλτος Λειβαδίτης, γεννήθηκα στον Πειραιά, παντρεύτηκα τη γυναίκα μου, έχω δύο παιδιά, εκεί έκανα αυτό το λάθος, εκεί έκανα αυτό το σωστό, αύριο έχω να κάνω αυτό. Αυτό είναι ο αφηγηματικός εαυτός, που τον έχει μόνο ο άνθρωπος και σχετίζεται με το ότι υπάρχει το κέντρο του λόγου, κυρίως. Και η μνήμη, αλλά τη μνήμη την έχουν και τα ζώα. Υπάρχει αυτή που λέμε *λειτουργούσα* μνήμη. Η ικανότητα να αναπλάθουμε. Υπάρχει και μία βιολογική διήγηση του εαυτού σε διάφορα στρώματα. Και βέβαια όλα αυτά πιθανώς σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον συνδέονται με τις θεωρίες του Φρόιντ, τις μη ακραιφνώς βιολογικές, που βέβαια έχουν περάσει δεκαετίες πια, αλλά ισχύουν σε ένα βαθμό. Και προφανώς και αυτά που λέμε τώρα σε μερικές δεκαετίες ίσως θα λένε άλλοι άλλα.

Εκείνο που διάβαζα και με ενδιαφέρει είναι το εξής: Λέμε *ο εαυτός και η ελευθερία της βούλησης*. Ένας καθ' ἑξιν εγκληματίας δεν έχει καμία αρρώστια, απλώς είναι καθ' ἑξιν εγκληματίας. Έχει ελευθερία βούλησης; Γιατί αν δεν έχει ελευθερία βούλησης θα πρέπει να του αναγνωρίσουμε ελαφρυντικά και να μην τον τιμωρούμε αυστηρά.¹³

Κ. Ράντης: Ψυχαναλυτικά τι λένε; Δεν έχει το αίσθημα της ενοχής. Άρα έχει ελευθερία βούλησης; Μπορεί ηθικά; Αφού το ηθικό λείπει εντελώς.

Μ. Λειβαδίτης: Συμφωνώντας, θέλω να πω ότι και βιολογικά ενισχύεται αυτό, διότι πάνε τώρα στα δικαστήρια, αυτό στην Αμερική κυρίως συζητιέται, πάνε οι Αμερικάνοι δικηγόροι... Πλέον υπάρχουν πολύ εξελιγμένες μαγνητικές τομογραφίες που δείχνουν ότι σε αυτούς τους ανθρώπους συγκεκριμένες περιοχές του εγκεφάλου υπολειτουργούν και δεν μπορεί πια να πει τίποτα. Γιατί οι δικαστές λένε «Σιγά μας λέτε τώρα τα φροϋδικά, αυτά είναι κουταμάρες». Και μετά τους λένε οι δικηγόροι, «Ορίστε, βλέπετε την εικόνα. Εδώ του φυσιολογικού ανθρώπου είναι έτσι, του εγκληματία έτσι· άρα υπάρχει μία βλάβη εδώ. Δεν θα πρέπει να τη λάβουμε υπόψη;». Θέλω να πω δηλαδή, πάνω στην έννοια της ελευθερίας της βούλησης...

¹² Σχεδόν όλες οι διαφάνειες από το μέσον και εξής (λεπτό 7:58) της παρουσίασης (λεπτά 17:57) «Πόσο μεστά πρέπει να ζούμε» της επίκουρης καθηγήτριας Κλινικής Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, **Α-Μ Παλαιολόγου** είχαν στον τίτλο τους τη λέξη 'εαυτός': > Κορυφή 1ης σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Σ8 > Ομιλία 1. «Είναι αλήθεια ότι ο Εαυτός υπάρχει, οι οντότητές του αναδεικνύονται μέσα από την έρευνα, και η όλη προσέγγιση, όπως εν μέρει παρουσιάστηκε εδώ, τείνει να εγκαταλείψει στην ψυχολογική και φιλοσοφική έρευνα μία νέα οδό θέασης, αντίληψης, ανάγνωσης του προσώπου εντελώς διαφορετική από αυτή που έχει αναφερθεί έως τώρα και έχει κατατεθεί στην υπάρχουσα ερευνητική και βιβλιογραφική παραγωγή.» (ό.π. Συνεδρία 8, Συζήτηση, σελ. 5).

¹³ **Ζιάκκα Μ, Γόρας Κ.** *Ελεύθερη βούληση και ευθανασία*. > Κορυφή 1ης σελίδας: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Σ6 > άρθρο 4.

Κ. Ράντης: Μία υποπλασία...

Μ. Λειβαδίτης: Μία υποπλασία του προμετωπιαίου λοβού, που είναι το κέντρο των κοινωνικών αποφάσεων.

Π. Ζινδριλή: Εάν, εν τωιαύτη περιπτώσει, υποπίπτει στην κατάσταση του ζώου ο συγκεκριμένος, γιατί και τα ζώα έχουν υποπλασία, δεν έχουν τα ανώτερα κέντρα αναπτυγμένα, θα πρέπει κι αυτός κατ' εξακολούθησιν σαφώς να τιμωρηθεί, γιατί το ζώο θα σκοτώσει ένα ζώο για να φάει, για να ικανοποιήσει την ανάγκη του, αυτός δεν ικανοποιεί ανάγκη...

Δ. Φιλίππου: Θα έλεγα στο παράδειγμά σας, η μη ομαλή ψυχοπαθολογική προσωπικότητα, δεν έχει το δικαίωμα επιλογής. Σημαντικό εδώ είναι το δικαίωμα επιλογής. Η ελευθερία σε τι συνίσταται; Να επιλέγω ανάμεσα στο α, στο β, στο γ, εάν υπάρχει, στο δ κ.λπ. Αυτός όταν *μονοσήμαντα* εκλαμβάνει ότι θα πρέπει οπωσδήποτε να προβεί σε ανθρωποκτονία, από εκείνη τη στιγμή στερείται της λογικής επιλογής.

Μ. Λειβαδίτης: Συμφωνούμε. Και το ερώτημα τώρα είναι, πρέπει να τον τιμωρούμε ή όχι; Η κυρία είτε πρέπει. Εσείς τι λέτε;

Δ. Φιλίππου: Η άποψή μου είναι ότι η έννομη τάξη και η κρατική οντότητα έχει έναν αποκλειστικό σκοπό, έναν αποκλειστικό σκοπό, και από εκεί απορρέουν και άλλοι, δευτερεύοντες. Ο ένας και μοναδικός και ο πιο ουσιώδης είναι τι; Η κοινωνική ειρήνη, η συνοχή και η κοινωνική τάξη και ασφάλεια. Και μετά έπονται όλα τα άλλα: η προστασία ατομικών δικαιωμάτων και οτιδήποτε άλλο. Το Α και το Ω όμως είναι η *συντήρηση και διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης*. Όταν, λοιπόν, ο άνθρωπος αυτός είναι εν δυνάμει επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, όταν δολοφονεί, όταν προβαίνει σε διάφορες εγκληματικές ενέργειες, για παράδειγμα ας δούμε τους "τρομοκράτες", η αντιμετώπισή τους τί είναι; Είναι μία σειρά πράξεων νομικών, προκειμένου να προασπιστεί η δημόσια τάξη και ασφάλεια. Δηλαδή έχουμε την αντιπαράθεση ανάμεσα στην κοινωνία και στο άτομο – να μιλήσουμε και λίγο με ανάλυση ψυχαναλυτική. Επομένως, σε μία οργανωμένη κοινωνία και έννομη τάξη, δεν γίνεται οι προσωπικότητες αυτές να μην περιοριστούν.

Μ. Λειβαδίτης: Άλλο περιορισμός, άλλο ποινή.

Κ. Ράντης: Ο μακαρίτης ο Δασκαλάκης, όμως, προσδιόριζε το έγκλημα ως *κοινωνική αντίδραση*.

Δ. Φιλίππου: Ναι. Κοινωνική αντίδραση.

Κ. Ράντης: Ορισμένες πράξεις θεωρούνται έτσι, ορισμένες αλλιώς. Σαν να μας λέτε ότι ζούμε σε μία αταξική κοινωνία και έχουμε φτιάξει ένα νομικό πλαίσιο που μας βλέπει όλους το ίδιο. Δεν είναι έτσι ακριβώς.

Μ. Λειβαδίτης: Και ξέρετε τι γίνεται; Οι παλιοί, οι μεγάλοι εγκληματολόγοι του 19^{ου} αιώνα, είχαν την ελπίδα ότι κάποια στιγμή η δικαιοσύνη θα είναι *κυρίως* προστατευτική. Εγώ, περίπου, χοντρικά με κάποιες αποκλίσεις, θα έλεγα ναι σε αυτά που λέτε. Αλλά θέλω να πω, ότι παλαιότερα υπήρχε η μεγάλη ελπίδα τέλος πάντων να κάνουμε μία δικαιοσύνη η οποία δεν θα έχει σκοπό την τιμωρία, αλλά θα έχει σκοπό τη *βελτίωση* του δράστη, τη θεραπεία. Αλλά φαίνεται ότι πράγματι είναι πολύ δύσκολο.

Δ. Φιλίππου: Αυτό έχει άμεση σχέση με το σύστημα το σωφρονιστικό και των φυλακών. Άλλο το θέμα αυτό. Το πώς δηλαδή λειτουργούν οι φυλακές, το σωφρονιστικό σύστημα, αν πρέπει ν' αλλάξει κ.λπ. Αλλά όσον αφορά το πρώτο σκέλος έχει πολύ ιδιαίτερη σημασία να δούμε τι έλεγε ο Χομπς, επειδή αναφερθήκαμε και σε παλαιότερους. Ο Χομπς, λοιπόν, τι έλεγε; Και νομίζω ότι είναι και σωστό. Ότι ο άνθρωπος είναι *εν δυνάμει εγκληματίας*. Το θέμα είναι τι αναδεικνύεται από τα ένστικτα. Επομένως, λοιπόν, και η κοινωνία έχει δημιουργηθεί και διαμορφωθεί, κατά τον Χομπς που τα έχει σημειώσει αυτά, με αποκλειστικό σκοπό τη διατήρησή της. Και μη ξεχνάμε και το *Λεβιάθαν*.¹⁴

¹⁴ *Λεβιάθαν* (*Leviathan*, 1651) είναι το σπουδαιότερο σύγγραμμα του Τόμας Χομπς, από το πελώριο κήτος Λεβιάθαν της Παλαιάς Διαθήκης [Ψαλμοί 74,13-14· 104,26. Ιώβ 3,8· 40,25-29. Ησαΐας 27,1]. Μελετά τη δομή της κοινωνίας και της νόμιμης κυβέρνησης, θεωρείται από τα πρώτα παραδείγματα της θεωρίας του κοινωνικού

Γυναίκα από το ακροατήριο: Κύριε Λειβαδίτη, για εσάς, είναι η συνείδηση απόρροια της λειτουργίας των νευρώνων;

Μ. Λειβαδίτης: Αυτό είναι το ερώτημα που δεν έχει απαντηθεί. Εγώ ξεκινάω από αυτό που λέει και ο Καντ, ότι την πραγματικότητα *καθαυτή* δεν την ξέρουμε. Δεν ξέρω αν μεταφέρω αυτό που θέλω να πω. Δηλαδή, το πώς είναι η πραγματικότητα *η ίδια, όχι* όπως τη βλέπω εγώ, όπως είναι η ίδια, δεν το ξέρω. Από εκεί και πέρα προσπαθώ να φτιάξω την καλύτερη – κάθε εποχή προσπαθεί να φτιάξει – την επιστημονικά καλύτερη εξήγηση των πραγμάτων. Την εξήγηση όμως, όχι την ουσία. Υπάρχει μία διαφορά ανάμεσα στο πώς είναι τα πράγματα... [και στο πώς τα εξηγούμε]. Εδώ, λοιπόν, όταν φτάνουμε σε αυτό το σημείο, της εξήγησης, και η μία άποψη που λέει ότι το πνεύμα είναι διαφορετικό από την ύλη και η άλλη άποψη που λέει ότι δεν υπάρχει πνεύμα παρά μόνο ύλη, φτάνουν και τα δύο σε ένα αδιέξοδο. Διότι η μία άποψη, αν δεχθούμε τη μία άποψη ότι υπάρχει και πνεύμα και ύλη, παραβιάζουμε βασικούς επιστημονικούς κανόνες. Παραβιάζουμε τον κανόνα π.χ. ότι η ενέργεια ούτε δημιουργείται, ούτε καταστρέφεται, παρά μόνο μπορεί να διακυμαίνεται στο επίπεδο το κβαντικό. Άρα, λοιπόν, όταν πω ότι η ψυχή μου, ένα άυλο πράγμα, με έβαλε να σας μιλήσω τώρα, αυτό σημαίνει ότι έβαλε μέσα στον εγκέφαλό μου την ενέργεια, η οποία μου επιτρέπει να ανοιγοκλείνω το στόμα μου και να μιλάω. Άρα παραβιάζω τον βασικό επιστημονικό κανόνα ότι η ενέργεια δεν δημιουργείται εκ του μηδενός. Από την άλλη, αν αποδεχθώ ότι όλα είναι υλικά πάλι πέφτω στην παγίδα ότι δεν μπορώ να εξηγήσω. Διότι βλέπω π.χ. το καρτελάκι που φοράτε, ή βλέπω το χρώμα της ζακέτας σας. Το χρώμα είναι κάτι που δεν είναι υλικό. Βλέπω άσπρο, βλέπω μπλε, ακούω έναν ήχο. Τι είναι αυτός ο ήχος; Δεν είναι τα κύματα του αέρα. Είναι ο ήχος, ο ίδιος ο ήχος. Τι είναι αυτό το πράγμα; Η υλιστική άποψη δεν μπορεί να λύσει αυτό το ερώτημα. Αυτό, το λέμε πολλές φορές, είναι το δισεπίλυτο πρόβλημα και υπάρχουν κάποιοι που λένε ότι δε θα λυθεί ποτέ. Ακόμα και αν φτάσουμε – αυτοί λέγονται μάλιστα νεομυστηριανιστές – αυτοί λένε ότι το μυστήριο αυτό που χωρίζει αυτά τα δύο πράγματα, δηλαδή τη συνείδηση από την ύλη, δεν θα το λύσουμε ποτέ επιστημονικά. Ο άλλος λέει ότι το λύνω με το διαλογισμό. Στον διαλογισμό συλλαμβάνω διάφορα πράγματα. Οι επιστήμονες τού λένε ότι ο διαλογισμός είναι στην πραγματικότητα ψευδαισθήσεις. Και αρχίζει πάλι ένας τσακωμός εκεί. Θέλω να πω ότι δε βγαίνει άκρη. Η ουσία είναι ότι δε νομίζω – επειδή ρωτάτε τη γνώμη μου – εγώ θα έλεγα ότι αν κατέτασσα κάπου τον εαυτό μου θα τον έλεγα έναν ήπιο αγνωστικιστή. Δηλαδή, πιστεύω ότι δεν έχουμε τις απαντήσεις για όλα.

Ε. Καραμπατζάκη: Κύριε Λειβαδίτη, την απάντηση την έχουν δώσει οι Στωικοί, κατά τη γνώμη μου, που ήταν υλιστές, υλοζωιστές: πίστευαν ότι όλα είναι υλικά πλην των λεπτών, όπως έλεγαν, δηλαδή της σημασίας των εννοιών μας και της συνείδησής μας. Το περιεχόμενό μας είναι άυλο, δεν μπορείς να πεις ότι είναι υλικό. Όλα τα άλλα είναι υλικά.¹⁵

Κ. Ράντης: Νομίζω ότι φτάσαμε στο τέλος της συνεδρίας. Κάνουμε ένα διάλειμμα.

Πήραν το λόγο (αλφαβητικά): Άνδρας από το ακροατήριο (μεταπτυχιακός φοιτητής;) (1 φορά), Γυναίκα Α από το ακροατήριο (1), Γυναίκα Β από το ακροατήριο (1), Ζινδριλή Π (2), Καραμπατζάκη Ε (6), Λειβαδίτης Μ (15· Πρόεδρος της συνεδρίας), Ράντης Κ (11· Πρόεδρος της συνεδρίας), Στεφόπουλος Ι (10), Φιλίππου Δ (5).

συμβολαίου. Ο Λεβιάθαν, το Κράτος, αναλαμβάνει την προστασία των πολιτών από εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες, μέσω του στρατού και της αστυνομίας. Άλλο σημαντικό καθήκον είναι επίσης η προστασία των πολιτών από τον ίδιο τον Λεβιάθαν· από αυτήν την ιδέα πηγάζει το Σύνταγμα ως αυτοπεριορισμός της εξουσίας. [el.wikipedia-Λεβιάθαν \(βιβλίο\)](http://el.wikipedia.org/wiki/Λεβιάθαν_(βιβλίο)): πρόσβαση 7-10-2023.

¹⁵ Το περιεχόμενό μας είναι software, όλα τ' άλλα είναι hardware! Software = διαχείριση, ανοιγοκλείσιμο, 'αναρίθμητων' συνάψεων, 'αναρίθμητων' διακοπών ηλεκτρικού ρεύματος. Hardware = 'αναρίθμητες' συνάψεις, 'αναρίθμητοι' διακόπτες. Ούτε οι συνάψεις είναι άυλες, ούτε το ανοιγοκλείσιμό τους, ούτε η διόδος και η διακοπή ρεύματος. Το hardware είναι υλικό. Το software εξίσου υλικό. Βλ. πιο πάνω, υσμ 10.